

дження в освітніх закладах тренінгових технологій формування екологічної свідомості за моделлю “Я-відношення”.

Література

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. М.: ЦКФЛ РАО, 1995. – С. 19-21.
2. Кікнеджі, О.М., Кіз, О.Б. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навч. посібник [Текст] / О.М. Кікнеджі, О.Б. Говорун. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 160 с.
3. Лінніченко В.П. Програма розвивальних заходів для учнів 9-10-х класів щодо формування самовизначення та життєвої перспективи // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. - № 1. – С.52-61.
4. Мамешина О.С. Эколого-психологический тренинг для учащейся молодежи: Научно-практическое пособие. – Николаев: Изд-во Южнославянского института КСУ, 2006. – 94 с.
5. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія.-К.: Вид. дім „Слово”, 2004.- 440 с.
6. Скребець В.О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 184 с.
7. Спілкуємося й діємо: Навч.-метод. посіб. / Ж.В. Савич, О.В. Безпалько. – К.: Наш час, 2006. – 120 с.
8. Тіунова О.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування навичок асертивної поведінки у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. - № 1. - 2007. – С.39-51.

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Щербаток Богдана Анатоліївна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри соціальної психології та психології розвитку факультету психології Київського національного університету, м.Київ, Україна

В статті представлено модель емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення особистості, яка складається з психологічних індикаторів, що характеризують ціннісні орієнтації, мотиви та самооцінку.

Ключові слова: самовизначення, психологічні індикатори, цінності, мотиви, самооцінка.

В дослідженні особистісного розвитку людини, в процесі становлення індивіда соціальним та діяльним суб'єктом немає більш фундаментальної проблеми, яку можна було б порівняти з механізмом та з наслідками формування процесу самовизначення особистості в соціальних спільнотах. Проблема самовизначення широко досліджувалась у вітчизняній психології та має значну кількість теоретичних підходів до встановлення меж застосування самого поняття. Так, деякі питання розглядалися у зв'язку з дослідженням методологічних питань життєвої позиції, життєвого стилю, життєтворчості та самосвідомості (Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, М.Й.Бориспівський, І.П.Волкова, Г.С.Костюк, Н.В.Чепелева, Н.А.Головко, Л.Н.Коган та ін.). За А.В.Петровським самовизначення є усвідомленням особистістю своєї позиції і свободи діяти відповідно до цінностей групи. Всі ці підходи засвідчують особливу рису соціальної природи людини, а саме: о вона прагне до включення в соціум, і разом з тим – до виділення із соціуму задля ствердження своєї індивідуальності. Саме тому самовизначення є одним із аспектів соціалізації, який є специфічною, абсолютно соціальною за своєю природою формою активності індивіда, процесом «дорівняння» індивіда та перетворення його на особистість, що має цілісність, стійкість, спрямованість та активність [3]. Як аспект соціалізації, самовизначення може відбуватись у декілька способів, які виділяє Головаха Є.І.:

– інституційний – через соціальні інституції суспільства, які залучені до виховного процесу;

- традиційний – через сім'ю та найближчі значущі групи;
- стилізований – через різноманітні вікові субкультури, течії, рухи;
- міжособистісний – шляхом наслідування значущих особистостей;
- рефлексивний – такий, що ґрунтується на власному досвіді, пережитому та усвідомленому [2].

Таке розмаїття способів самовизначення продукує специфічні різновиди цього процесу, серед яких можна виділити професійне, соціальне, особистісне та ін., які розрізняються за своєю спрямованістю в ту чи іншу сферу людської діяльності. Тому існують труднощі зі встановленням чіткої структурної моделі дослідження даного процесуального явища, яке в рамках профорієнтації пропонують досліджувати через життєві плани, уявлення про майбутнє. В більш загальному плані були зроблені спроби дослідити конвенційно-рольове самовизначення, оперуючи термінами статусно-рольової концепції (Б.Г.Ананьєв, І.С.Кон, Л.П.Буєва). Цей вид самовизначення починає формуватись ще в дошкільному віці і, зберігаючи свою відносну стійкість, включається в інші види самовизначення, виражає прагнення індивіда займати значуще становище в референтній групі. Моральне самовизначення, яке визначається як єдність усвідомлених морально-етичних норм суспільства та поведінки особистості, описувалось за допомогою ціннісних ідеалів, соціальних норм та морального компоненту поведінкової активності суб'єкта. Особливості сімей-

ного самовизначення, яке починається в юнацькому віці і закінчується створенням сім'ї, досліджувались за допомогою розбіжностей між власним уявленням індивіда про шлюбні стосунки та суб'єктивним відчуттям задоволення від своєї сім'ї.

Як видно, існують значні розбіжності як у теоретичних підходах до визначення самого поняття процесу самовизначення, так і у виокремленні психологічних індикаторів цього процесу. Однак, виходячи з припущення, що у кожного виду самовизначення є спільні загальні ознаки, які дозволяють побудувати єдину емпіричну модель дослідження, можна в рамках поставленої задачі встановити ті психічні якості особистості, які включені в процес самовизначення на всіх його етапах. Серед таких загальних ознак ми виділяємо активність та самоусвідомлення суб'єкта самовизначення. У відповідності з теорією Л.С.Виготського, індивід формує свій внутрішній світ шляхом засвоєння, інтеріоризації історично складених форм і видів суспільної діяльності. Одночасно в процесі власної діяльності, в залежності від соціальної ситуації, екстеріорізуються психічні процеси. Індивід творить нові способи діяльності, набуває нових якостей, які визначають початок самостійної активності. Активність суб'єкта, як зазначає Абульханова-Славська, базується на здатності мобілізувати свої можливості та визначити способи досягнення цілей [1]. Таким чином, через активність особистості яка проявляється як діяльність, що має межі від засвоєння елементарних способів існування до формування взаємовідносин в соціумі, перетворення макросередовища, особистість формується як суб'єкт самовизначення.

З іншого боку, індивід реалізується як особистість в системі суспільних відносин, які визначаються його як суб'єкта в тій мірі, в якій він присвоює їх. З цієї точки зору відбувається зворотній вплив суспільства на індивіда в процесі присвоєння суспільних способів життєдіяльності. Тому самоусвідомлення свого місця, ролі в соціумі, відповідності власних бажань і можливостей тим потребам, які висуває суспільство, є другою необхідною ознакою самовизначення. Виокремлення активності і самоусвідомлення в якості спільних ознак дає змогу наблизитись до інструменталізації самого процесу самовизначення через поведінковий та когнітивний компоненти.

Емпірична модель дослідження кожного психологічного феномену складається з теоретичної складової та власне емпіричної. Теоретична складова передбачає визначення основного конструкту дослідження та його психологічних індикаторів. В даному дослідженні основним конструктом є самовизначення особистості. Оскільки самовизначення нерозривно пов'язане з соціалізацією індивіда, то ми його розуміємо як співвіднесення своїх можливостей, інтересів, здібностей та планів з потребами суспільства. Саме тому процес самовизначення необхідно досліджувати через співвіднесеність суспільних вимог з комплексом внутрішніх умов людини (її прагненнями, ціннісними орієнтаціями та досвідом).

Спираючись на цю теоретичну дефініцію самовизначення, основними емпіричними індикаторами конструкту самовизначення вважаємо показники самооцінки,

мотивації та системи цінностей. Самооцінка є тією складовою процесу самовизначення, яка свідчить про рівень розвитку самосвідомості суб'єкта самовизначення, відповідності його прагнень вимогам суспільства. Для дослідження цього індикатора використовувалась розроблена та апробована методика [5], яка дала об'ємний вербальний матеріал та оброблялась за допомогою контент-аналізу.

Мотиваційний компонент розглядається як рушійна сила процесу самовизначення людини. В якості узагальнених мотивів особистості, що самовизначається, досліджуються мотиви афіліації і прагнення до досягнень. Потреба в спілкуванні і тісних емоційних контактах, як і прагнення до досягнень, визначаючи соціальне спрямування самовизначення особистості, дають змогу охарактеризувати особливості цього процесу. Для виявлення зазначених особливостей було застосовано тест-опитувальник А.Мехрабіана в модифікації Магомбет-Емінова.

Дослідження змістової сторони самовизначення людини потребує вияву індивідуального еталону, який визначає якісні відмінності процесу самовизначення однієї особистості від іншої. В якості такої особистісної еталонної структури виступають ціннісні орієнтації індивіда, які було досліджено за допомогою методики Ш.Шварца.

Таким чином, змінними, які описували особливості самовизначення, виступали: 1) показники мотивації досягнення, показники мотивації афіліації (шкала «прагнення до прийняття в групу» та шкала «страх відторгнення групою»), 2) показники 57 ціннісних орієнтацій, які згруповані в 10 ціннісних типів особистості як базові принципи життя за Ш.Шварцем; 12 показників методики визначення особливостей самооцінки, які продемонстрували високу узгодженість кодування незалежними експертами в ході проведення конвент-аналізу відповідей на відкриті запитання.

Сучасний підхід до проведення власне емпіричної частини соціально-психологічного дослідження передбачає побудову двох моделей для сукупності змінних, які в ньому використовуються: виміральної і концептуальної. Вимірвальна модель встановлює адекватність представлення основних конструктів дослідження за допомогою системи індикаторів й загальноприйнятим підходом вважається вивчення кореляційних зв'язків між індикаторами, оскільки наявність кореляції між індикаторами може бути пояснена тим, що за ними стоять якісь спільні чинники, які і визначають їх взаємний зв'язок.

Концептуальні моделі відтворюють систему співвідношень між теоретичними конструктами, кожен з яких має власну вимірвальну модель. Оскільки в своїх теоретичних посланнях ми пропонуємо вимірювати індивідуальні відмінності у самовизначенні, спираючись на три головні компоненти: мотиви, ціннісні орієнтації та самооцінку як здатність до усвідомлення своїх потреб, можливостей, здібностей, вимог суспільства й готовності діяти в суспільній системі координат [4], одне із завдань побудови емпіричної моделі полягало в тому, щоб емпірично довести, що вказані індикатори конструкту самовизначення статистично значуще пов'язані між собою.

З точки зору аналізу даних це завдання означає необхідність обчислення коефіцієнтів кореляції не просто між парами змінних, а встановлення зв'язку між наборами змінних, оскільки кожен з запропонованих компонентів самовизначення в свою чергу складається з окремих індикаторів. Так, наприклад, ціннісні орієнтації характеризуються системою з 10 ціннісних типів, а мотиваційну сферу ми характеризуємо набором з трьох мотивів – досягнення успіху, уникнення невдач та афіліації. Ця задача вирішується шляхом використання статистичного методу, який зовсім рідко використовується у вітчизняних емпіричних дослідженнях – канонічного кореляційного аналізу.

Сутність цього методу полягає в тому, що для характеристики сили зв'язку двох множин змінних знаходяться вагові коефіцієнти типу регресійних, за допомогою яких обчислюються дві канонічні функції, між якими, власне, й шукається потім кореляційний зв'язок.

Канонічну функцію можна представити собі як звичайне регресійне рівняння, а вагові коефіцієнти змінних в цьому рівнянні підбираються таким чином, щоб мак-

симізувати значення коефіцієнту кореляції Пірсона між побудованими канонічними функціями. Значення коефіцієнтів вказує на той внесок, який робить певна змінна у інтегральний показник канонічної функції.

Оскільки завжди можна утворити декілька інтегральних показників, які мають значущу кореляцію з зовнішніми критеріями, канонічний кореляційний аналіз знаходить декілька канонічних функцій для кожного набору змінних. Різні канонічні функції одного й того ж набору змінних встановлюються таким чином, щоб кореляції між ними дорівнювали нулю, тобто кожна канонічна функція є статистично незалежною від інших.

Таким чином, для доведення статистично значущого зв'язку між окремими компонентами самовизначення, потрібно було вказати, що існують канонічні кореляції між: 1) мотивами та цінностями; 2) мотивами та самооцінкою; 2) самооцінкою та цінностями.

Для першого аналізу (мотиви та цінності) було отримано наступні канонічні кореляції: 1) 0.578; 2) 0.475; 3) 0.191. Перевірка гіпотези про статистичну значущість канонічних кореляцій представлена у Таблиці 1:

Таблиця 1

Канонічна кореляція	Критерій Уїлка	Критерій хі-квадрат	Ступінь свободи	Значущість
1	0.497	52.416	30	0.007
2	0.746	21.975	18	0.233
3	0.964	2.780	8	0.947

Таблиця 2

Ціннісний тип	Ваговий коефіцієнт
Конформність	-0.271
Традиційність	-0.429
Альтруїзм	0.081
Універсализм	-0.158
Особиста автономія	0.606
Збуджуюча активність	-0.052
Гедонізм	-0.383
Досягнення	0.436
Влада	0.038
Безпека	0.008

Отримані дані свідчать про те, що між набором з трьох мотивів та набором з десяти ціннісних типів існує єдина значуща канонічна кореляція, яка дорівнює 0.578. Стандартизовані вагові коефіцієнти для змінних з набору мотивів виявилися для першої канонічної функції такими: мотивація досягнення -0.959; прагнення до прийняття -0.250; страх відторгнення – 0.008. Цікаво, що такий тип мотивації як страх відторгнення, практично не має впливу на значення канонічної функції.

Стандартизовані вагові коефіцієнти першої канонічної функції для набору ціннісних типів наведено у Таблиці 2:

Як показано, що найбільший внесок у значення канонічної функції роблять такі ціннісні типи як відсутність конформізму, традиційності, висока особиста автономія, заперечення гедонізму, досягнення. Така композиція функції зумовлена включенням невеликої кількості мотивів у перший набір. Тому можна сподіватися, що

при розширенні складу мотиваційних факторів сила зв'язку між наборами змінних зростатиме за рахунок інших ціннісних типів.

Серед трьох запропонованих компонентів самовизначення найголовнішим є самооцінка як прояв усвідомленості своїх потреб, можливостей, здібностей, вимог суспільства та готовності діяти в суспільній системі координат, виконуючи різноманітні соціальні ролі (професійні, особистісні, гендерні та ін.). Канонічний кореляційний аналіз зв'язку між системою мотивів та змінними, які визначають самооцінку показав, що найбільш значущим канонічним коефіцієнтом є значення 0.661 (критерій хі-квадрат = 28.882, ступінь свободи = 18, P = 0.050).

Стандартизовані вагові коефіцієнти для мотивів виявилися такими: мотив прагнення до прийняття – 0.849, страх відторгнення – 1.146, досягнення – 0.508. Найбі-

льший внесок у другому наборі мають такі змінні, які описують самооцінку (Таблиця 3):

Таблиця 3

Змінна самооцінки	Ваговий коефіцієнт
Афіліація	0.684
Працелюбність	0.435
Відповідальність	0.314
Творчість	0.662

Для третьої пари наборів – десяти ціннісних типів та змінних самооцінки – найбільша канонічна кореляція

дорівнює 0.924 (критерій хі-квадрат = 116.110, ступінь свободи = 160, $P < 0.001$). Такий високий показник сили зв'язку зумовлюється великою кількістю змінних у двох наборах та порівняно невеликою вибіркою. Тому при крос-валідації можна очікувати менших значень канонічної кореляції між цими компонентами, але в цілому можна твердити про те, що компоненти мають достатньо сильний зв'язок, щоб формально вважатися проявами одних й тих самих конструктів. Стандартизовані вагові коефіцієнти для змінних самооцінки і десяти ціннісних типів є такими (Таблиця 4):

Таблиця 4

Ціннісний тип	Ваговий коефіцієнт	Змінна самооцінки	Ваговий коефіцієнт
Конформність	0.477	Афіліація	-0.093
Традиційність	-0.172	Працелюбність	0.088
Альтруїзм	-0.529	Відповідальність	0.735
Універсализм	0.150	Творчість	-0.230
Особиста автономія	0.542	Виконавчість	-0.313
Збуджуюча активність	-0.046	Стойкість	0.489
Гедонізм	-0.005		
Досягнення	0.507		
Влада	0.177		
Безпека	-0.243		

Таким чином, проведений аналіз дозволив підтвердити припущення про те, що запропонована система з трьох компонентів дійсно демонструє статистично значущі кореляційні зв'язки, що дає підстави розглядати їх як індикатори спільних для них конструктів. Безумовно, подальші дослідження мають розширити цю систему індикаторів та довести її одновимірність. Проте вже зараз отримані емпіричні дані вказують на продуктивність такої концептуалізації самовизначення.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. – Москва: Наука, 1981.

2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. – Киев: Наукова думка, 1988.
3. Сафин В.Ф. Вопросы самоопределения личности и ее активности. – Уфа: БГПИ, 1985.
4. Шербатюк Б.А. Структурні елементи самовизначення особистості // Вісник Харківського університету. – Харків, 2002. - №539 –С.158-160.
5. Шербатюк Б.А. Методика дослідження особливостей самовизначення особистості // Практична психологія та соціальна робота. – Київ, 2007. -№1. –С.18-21.